

11. यस्य जननं तस्य मरणम्

कथा के माध्यम से उपदेश देने की परम्परा अति प्राचीन है। आज संस्कृत साहित्य के विषय में हमारे पास जो सूचनाएँ उपलब्ध हैं, उनके आधार पर विचार किया जाए, तो इस परम्परा का प्रारम्भ आर्यशूरा की जातकमाला से माना जाता है। उसमें भगवान बुद्ध के पूर्व जन्म की कथाएँ कही गई हैं। पहले के अपने विविध जन्मों में बुद्ध ने कौन-से और किस तरह धर्म कार्य किए, इस विषय वस्तु को लक्ष्य में रखकर इन कथाओं की रचना की गई है। तत्पश्चात् संस्कृत साहित्य में अनेक कथा ग्रन्थ आए। आज भी इस कथा साहित्य में अनवरत वृद्धि हो रही है।

संस्कृत कथाओं की एक विशिष्टता यह भी है कि उनमें पात्रों के नामकरण, पात्रों के गुण और कर्म को व्यक्त करते हुए, पात्र के चरित्र का वर्णन करते हैं। प्रस्तुत कथा में जो दो पात्र लिए गए हैं, उनमें एक वित्तदास है और दूसरा पात्र कूटनाथ है। वित्तदास अर्थात् पैसों का गुलाम और कूटनाथ अर्थात् कूटनीति का स्वामी। वित्तदास अपने नाम के अनुरूप पैसों के गुलाम के रूप में प्रस्तुत किया गया है। जबकि कूटनाथ अपने नाम के अनुरूप कूटनीति के द्वारा किसी को भी पाठ पढ़ाने में समर्थ पात्र के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

संस्कृत में एक सूक्ति है – लोभः पापस्य कारणम्। अर्थात् लोभ पाप का कारण है। लोभ अलग-अलग प्रकार के पाप करवा के किस तरह व्यक्ति को हानि पहुँचाता है, यह इस कथा के माध्यम से समझा जा सकता है। पाठ में निहित वाक्य रचना में विशेषण-विशेष्य का प्रयोग भी अच्छी तरह से जाना-समझा जा सकता है।

अस्ति वित्तदासो नाम प्रभूतलोभः समृद्धः कश्चित् वणिग्जनः। तस्य कूटनाथाभिधः वैश्यः प्रातिवेशिकः आसीत्। एकदा कूटनाथेन चिन्तितं यदयं वित्तदासः धनिकोऽपि लुब्धो वर्तते। अतः केनापि उपायेन मया असौ वञ्चनीयः। एवं विचार्य सः कूटनाथः एकदा वित्तदासस्य गृहमुपगम्य अकथयत्, “भोः श्रेष्ठिन्, अस्माकं बहवः कुटुम्बजनाः श्वः अतिथयः भविष्यन्ति। तेषामर्थे भोजनादिनिर्माणाय कानिचित् पात्राणि कृपया मह्यं यच्छतु। परश्वः तानि प्रत्यर्पयिष्यामि।”

प्रातिवेशिकधर्मभावेन वित्तदासः कूटनाथाय पात्राणि प्रायच्छत्।

पात्रोपयोगावसाने कूटनाथः पात्राणि प्रत्यर्पयितुं वित्तदासस्य गृहमगच्छत्। तैः पात्रैः सह कूटनाथः अन्यानि कानिचित् लघूनि नूतनानि पात्राणि अपि तत्र स्थापितवान्। लघूनां नूतनानां पात्राणां दर्शनेन विस्मितः वित्तदासः कूटनाथमपृच्छत्, “भो वयस्य ! एतानि पात्राणि मम न सन्ति।” कूटनाथः अकथयत् “मित्र ! यानि पात्राणि भवता

दत्तानि तानि मम गृहे रात्रौ प्रसूतानि । एतानि लघूनि नूतनानि पात्राणि भवतः पात्राणामपत्यानि सन्ति ।”

अपत्यरूपेण नूतनानि पात्राणि सम्प्राप्य वित्तदासः प्रसन्नः जातः ।

व्यतीतेषु कतिपयेषु दिवसेषु कूटनाथः पुनरपि वित्तदासं पात्रार्थं प्रार्थयत् । प्रदत्तेभ्यः पात्रेभ्यः अपि अधिकानां पात्राणां लाभो भविष्यति इति दुर्मत्या प्रेरितो वित्तदासः तस्मै सर्वाणि इष्टानि पात्राणि दत्तवान् ।

व्यतीतेऽपि एकमासे यदा कूटनाथः पात्राणि न प्रत्यर्पितवान् तदा चिन्तामापन्नः वित्तदासः कूटनाथगृहं गत्वा स्वकीयानि पात्राणि अयाचत । कूटनाथः सशोकम् अकथयत्, “भवतः सर्वाणि पात्राणि मृतानि” ।

वित्तदासः कोपाविष्टः सन् अकथयत् “एवं कथं भवेत् । भो वञ्चक ! त्वं मिथ्या वदसि । निर्जीवानां पात्राणां मरणं कथं सम्भवति ?”

कूटनाथः धैर्यमवलम्ब्य शान्तवचसा अवदत्, “महोदय ! यदि पात्राणां जन्म भवति, तर्हि तेषां मरणमपि भवति । पूर्वं जातानि पात्राणि भवतः गृहे विलसन्ति । यानि पात्राणि भवद्भिः दत्तानि तानि मम गृहे मृतानि । तत्र अहं किं कर्तुं समर्थः । पश्य,

जन्म भवति पात्राणां मरणे संशयः कथम् ।

जगति यत्समुत्पन्नं नश्यति सर्वथा ध्रुवम् ॥”

टिप्पणी

संज्ञा : (पुल्लिङ्ग) **प्रातिवेशिक** पड़ोसी **वैश्यः** वणिक, व्यापारी **धनिकः** धनवान, अमीर **अतिथिः** मेहमान (जिसके आने की तिथि निश्चित न हो, वह अर्थात् अतिथि) **वञ्चकः** ठग

(स्त्रीलिङ्ग) **मिथ्या** झूठ, गलत **दुर्मतिः** खराब बुद्धि, गलत बुद्धि

सर्वनाम : **मह्यम्** मेरे लिए **तैः** (पुं. नपुं.) उनके द्वारा **अन्यानि** (नपुं.) अन्य सब, दूसरे **एतानि** (नपुं.) ये सब **भवता** आपके द्वारा **सर्वाणि** (नपुं.) सभी **यानि** (नपुं.) जो (बहुवचन)

विशेषण : **प्रभूतलोभः** **समृद्धः** **कश्चित्** (**वणिग्जनः**) खूब लोभी, समृद्धिशाली कोई एक व्यापारी **कूटनाथाभिधः** **यथार्थाभिधानः** **वैश्यः** (**प्रातिवेशिकः**) कूटनाथ नाम का, नाम के अनुरूप, व्यापारी (पड़ोसी) **कानिचित्** (**पात्राणि**) कुछ (बर्तन) **तैः** (**पात्रैः**) उन पात्रों (बर्तनों) के द्वारा **अन्यानि** **कानिचित्** **लघूनि** **नूतनानि** (**पात्राणि**) कुछ अन्य, **यस्य** **जननं** **तस्य** **मरणम्**

छोटे, नये (बर्तन) लघूनां नूतनानाम् (पात्राणाम्) छोटे, नये (बर्तनों का) स्वकीयानि (पात्राणि) अपने (बर्तन) अधिकानाम् (पात्राणाम्) अधिक - ज्यादा (बर्तनों को) सर्वाणि इष्टानि (पात्राणि) सभी चाहे हुए पात्रों को निर्जीवानाम् (पात्राणाम्) निर्जीव (बर्तनों) का जातानि (पात्राणि) उत्पन्न हुए (बर्तन)

अव्यय : परश्चः परसों पुनरपि फिर से कथम् किस तरह, क्यों हि निश्चय का वाचक शब्द सर्वथा सभी प्रकार से ध्रुवम् निश्चित

समास : प्रभूतलोभः (प्रभूतः लोभः यस्य सः - बहुव्रीहि)। वणिग्जनः (वणिक् च असौ जनः - कर्मधारय)। कूटनाथाभिधः (कूटस्य नाथः (कूटनाथः, षष्ठी तत्पुरुष), कूटनाथः अभिधा यस्य सः - बहुव्रीहि)। यथार्थाभिधानः (यथार्थम् अभिधानं यस्य सः - बहुव्रीहि)। कुटुम्बजनाः (कुटुम्बी च असौ जनः, ते - कर्मधारय)। अतिथिः (न विद्यते तिथिः यस्य सः - बहुव्रीहि)। भोजनादिनिर्माणाय (भोजनादीनां निर्माणाय - षष्ठी तत्पुरुष)। प्रातिवेशिकधर्मभावेन (प्रातिवेशिकस्य धर्मः (प्रातिवेशिकधर्मः, षष्ठी तत्पुरुष), प्रातिवेशिकधर्मस्य भावः, तेन - षष्ठी तत्पुरुष)। वित्तदासः (वित्तस्य दासः - षष्ठी तत्पुरुष)। कूटनाथः (कूटस्य नाथः - षष्ठी तत्पुरुष)। पात्रोपयोगावसाने (पात्राणाम् उपयोगः (पात्रोपयोगः, षष्ठी तत्पुरुष), पात्रोपयोगस्य अवसानम्, तस्मिन् - षष्ठी तत्पुरुष)। अपत्यरूपेण (अपत्यं रूपं यस्य सः, तेन - बहुव्रीहि)। एकमासे (एकः च असौ मासः, तस्मिन् - कर्मधारय)। कूटनाथगृहम् (कूटनाथस्य गृहम् - षष्ठी तत्पुरुष)। सशोकम् (शोकेन सहितं यथा स्यात् तथा - अव्ययीभाव)। कोपाविष्टः (कोपेन आविष्टः - तृतीया तत्पुरुष)। शान्तवचसा (शान्तम् च तद् वचः, तेन - कर्मधारय)।

कृदन्त : (सं.भू.कृ.) विचार्य सोच-विचार कर उपगम्य पास में जाकर (क.भू.कृ.) चिन्तितम् विचार किया प्रेरितः प्रेरित, प्रेरित किया हुआ विस्मितः आश्चर्यचकित, अचम्भित जातः हुआ, बना दत्तवान् दिया प्रत्यर्पितवान् वापस दिया प्रसूतानि जन्मा हुआ (वि.कृ.) वञ्चनीयः ठगना चाहिए, ठगने योग्य (हे.कृ.) प्रत्यर्पयितुम् वापस देने के लिए

क्रियापद : प्रथमगण (परस्मैपदी) दा > यच्छ (यच्छति) देना सम् + भू (संभवति) होने की सम्भावना वि + लस् (विलसति) विलास करना, सुशोभित होना

(आत्मनेपदी) याच् (याचते) माँगना

दसवाँ गण (आत्मनेपदी) प्र + अर्थ (प्रार्थयते) प्रार्थना करना, माँगना

विशेष

1. शब्दार्थ : प्रभूतलोभः खूब लोभी, अति लालची भोजनादिनिर्माणाय भोजन आदि बनाने के लिए प्रत्यर्पयिष्यामि वापस दे दूँगा प्रातिवेशिकधर्मभावेन पड़ोसी धर्म की भावना से पात्रोपयोगावसाने बर्तनों (पात्रों) का उपयोग पूरा हो जाने पर तत्र स्थापितवान् वहाँ रख दिया. रात्रौ प्रसूतानि रात में जन्मे हुए अपत्यरूपेण सन्तान रूप से व्यतीतेषु कतिपयेषु (दिवसेषु) कुछ दिन बीत जाने के बाद व्यतीते अपि एकमासे एक महीना बीत जाने के बाद भी न प्रत्यर्पितवान् वापस नहीं दिया चिन्तामापन्नः चिन्तित हुआ, चिन्तायुक्त बना सशोकम् शोक के साथ कोपाविष्टः सन् क्रोधित होकर, गुस्से से भरकर एवं कथं भवेत् ऐसा कैसे हुआ ? भवतः गृहे विलसन्ति आपके घर में सुशोभित है जगति संसार में यत्समुत्पन्नम् जिसने जन्म लिया है वह नश्यति विनाश पाता है

2. सन्धि : वित्तदासो नाम (वित्तदासः नाम)। धनिकोऽपि (धनिकः अपि)। लुब्धो वर्तते (लुब्धः वर्तते)। पुनरपि (पुनः अपि)। लाभो भविष्यति (लाभः भविष्यति)। व्यतीतेऽपि (व्यतीते अपि)। प्रेरितो वित्तदासः (प्रेरितः वित्तदासः)।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) वित्तदासः धनिकोऽपि कीदृशः आसीत् ? ☐
(क) सन्तुष्टः (ख) उदारः (ग) लुब्धः (घ) असन्तुष्टः
- (2) कूटनाथस्य गृहे के अतिथयः भविष्यन्ति ? ☐
(क) कुटुम्बिजनाः (ख) प्रातिवेशिकाः (ग) साधवः (घ) ग्रामजनाः
- (3) वित्तदासः कूटनाथाय केन भावेन पात्राणि प्रायच्छत् ? ☐
(क) मात्रधर्मभावेन (ख) दयाभावेन (ग) मित्रधर्मभावेन (घ) प्रातिवेशिकधर्मभावेन
- (4) कूटनाथः कदा पात्राणि प्रत्यर्पयितुं वित्तदासस्य गृहम् अगच्छत् ? ☐
(क) भोजनावसाने (ख) पात्रोपयोगावसाने (ग) कार्यावसाने (घ) आगामिनि दिवसे
- (5) किं सम्प्राप्य वित्तदासः विस्मितः अभवत् ? ☐
(क) पुरातनानि पात्राणि (ख) अर्वाचीनानि पात्राणि
(ग) नूतनानि पात्राणि (घ) गुरुणि पात्राणि
- (6) भवतः सर्वाणि पात्राणि मृतानि । - एतत् वाक्यं कः वदति ? ☐
(क) कूटनाथः (ख) वित्तदासः (ग) कूटमतिः (घ) वित्तनाथः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां प्रकोष्ठगत शब्दस्य योग्यरूपेण उत्तरं लिखत ।

- (1) अस्ति वित्तदासो नाम प्रभूतलोभः ..... वणिग्जनः। (समृद्ध)
- (2) कानिचित् लघूनि ..... पात्राण्यपि तत्र स्थापितानि। (नूतन)
- (3) ..... कतिपयेषु दिवसेषु कूटनाथः पुनरपि वित्तदासं पात्रेभ्यः प्रार्थयते। (व्यतीत)
- (4) तस्मै ..... पात्राणि दत्तवान्। (सर्व, इष्ट)
- (5) कूटनाथः ..... अकथयत्। (सशोक)

3. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

- (1) कूटनाथः किमर्थं पात्राणि अयाचत ?
- (2) किं सम्प्राप्य वित्तदासः प्रसन्नः सञ्जातः ?
- (3) कूटनाथगृहं गत्वा वित्तदासः किम् अयाचत ?
- (4) निर्जीवानां पात्राणां किं न सम्भवति ?
- (5) किं सर्वथा नश्यति ?

4. अधोलिखितानां पदानां कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) लुब्धः	.....	(2) प्रत्यर्पयितुम्	.....
(3) दत्तानि	.....	(4) वञ्चनीयः	.....
(5) सम्प्राप्य	.....	(6) आपन्नः	.....

4. सन्धिं प्रयोजयत ।

- (1) वित्तदासः नाम .....
- (2) कः चित् .....
- (3) धनिकः अपि .....
- (4) श्वः अतिथयः .....
- (5) वित्तदासः तस्मै .....

5. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, कुत्र, कैः, कस्य, केषाम्, कः)

- (1) पात्रैः सह अन्यानि पात्राणि स्थापितानि ।
- (2) पात्राणि रात्रौ प्रसूतानि ।
- (3) कूटनाथः पात्रेभ्यः प्रार्थयत ।
- (4) पात्राणि भवतः गृहे विलसन्ति ।
- (5) पात्राणां जन्म भवति ।

6. सूचनानुसारं शब्दरूपं लिखत ।

	शब्द	लिङ्ग	विभक्ति	वचन
उदाहरणम् - नूतनानि	नूतन	नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा-द्वितीया	बहुवचन
(1) पात्राणाम्	.....	.....	.....	.....
(2) उपायेन	.....	.....	.....	.....
(3) रात्रौ	.....	.....	.....	.....
(4) दिवसेषु	.....	.....	.....	.....
(5) मया	.....	.....	.....	.....

7. क्रियापदं वर्तमानकाले परिवर्त्य वाक्यं पुनः लिखत ।

- (1) कूटनाथः वित्तदासम् अकथयत् ।
- (2) कुटुम्बजनाः अतिथयः भविष्यन्ति ।
- (3) वित्तदासः कूटनाथाय पात्राणि प्रायच्छत् ।

8. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) कूटनाथ ने वित्तदास को ठगने के लिए कौन-सी योजना बनाई ?
- (2) वित्तदास ने कूटनाथ को दुबारा बर्तन क्यों दिए ?

प्रवृत्ति

- लालच के कारण होने वाली हानियों को बताने वाली अन्य कथाएँ एकत्र कीजिए ।
- लोभ से सम्बन्धित अन्य भाषाओं में मिलने वाली कहावतों का संग्रह कीजिए ।